

NORDISKE STUDIER I LEKSIKOGRAFI

Titel:	Nye kilder til dansk ordbogshistorie	
Forfatter:	Simon Skovgaard Boeck	
Kilde:	Nordiska Studier i Lexikografi 11, 2012, s. 138-149 Rapport från Konferens om lexicografi i Norden, Lund 24.-27. maj 2011	
URL:	http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/nsil/issue/archive	

© Nordisk forening for lexicografi

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Søgbarhed

Artiklerne i de ældre Nordiske studier i lexicografi (1-5) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

Nye kilder til dansk ordbogshistorie

Simon Skovgaard Boeck

This paper gives a very brief survey of the history of Danish lexicography in the 15th and 16th centuries, focusing on thematic school dictionaries, many of which are only known through book catalogues and the like. The books themselves have been lost, torn by generations of school children. The paper focuses on a Danish version of the influential *Nomenclator omnium rerum propria nomina variis lingvis explicata indicans* by the Dutch scholar Hadrianus Junius. The Danish version (*Epitome*) was compiled by Hans Poulsen Resen – whose linguistic and pedagogical interests are known from other sources. Unlike Junius's learned work, *Epitome* was intended for school children, and the number and quality of information in the original is therefore dramatically reduced to Latin and Danish equivalents. Also, the possible relationship between *Epitome* and some later school dictionaries is examined.

Nøgleord: ordbogshistorie, tematiske ordbøger, skoleordbøger, Hadrianus Junius, Hans Poulsen Resen, Daniel Matras.

Baggrund

Der er som bekendt overleveret seks danske ordbøger fra 1500-tallet (jf. Andersson m.fl. 1997):

Christiern Pedersen: *Vocabularium ad usum dacorum*, 1510, nye udgaver 1514 og 1518

Henrik Smith: *Hortulus synonymorum*, 1520

Jon Tursten: *Vocabularius rerum*, 1561, ny udgave 1579

Henrik Smith: *Libellus vocum Latinarum*, 1563

P[oul] N[ielsen] H[ingelberg]: *Vocabulorum variorum expositio*, 1576

Mads Pors: *De nomenclaturis Romanis*, 1594.

Disse i alt ni udgaver har imidlertid ikke kunnet mætte markedet, og det vides at sprogmanden Jakob Madsen Aarhus (1538-1586) har arbejdet på endnu en ordbog. Mere end et manuskript blev det ikke til, og dette brændte ved Københavns brand i 1728, således at bogen nu kun kendes gennem en notits i et katalog over Anders Lemvigs bibliotek. Lemvig var Aarhus' svoger, og han overtog

dennes samlinger efter hans død. Manuskriptet beskrives som "Dictionarij Latino-danici D. Jacobi Matthiæ" og det specificeres bestående af syv alfabetisk ordnede dele, hvoraf ganske vist første del "A, B, C" manglede på katalogiseringsstidspunktet (Katalog i Rigsarkivet, dat. 1603, s. 121r; jf. Birket Smith 1882: 103).

Peter Skautrup beklager tabet af Aarhus' ordbog: "Thi i denne måtte vi – forudsat at værket ikke har været en mindre original, ny udgave af et af de da foreliggende vocabularier – i al fald have kunnet hente rigere sprogstof, end det vi nu kan samle sammen i De literis [Madsen Aarhus' sprogvidenskabelige hovedværk]" (Skautrup 1931: 69). Men Skautrups forbehold er nok overflødig. Som sagt har Aarhus' ordbog tydeligvis haft alfabetisk makrostruktur; og den eneste latin-danske forgænger med denne struktur af Christiern Pedersens pionerværk. Denne ordbog fra begyndelsen af århundredet kan vist ikke siges at have mistet sin værdi fuldstændigt på Aarhus' tid; Calepinus' berømte *Dictionarium* som Pedersens er en dansk version af, oplevede genoptryk langt op i tiden (ikke kun i de reviderede, polyglotte udgaver værket er mest kendt som, også i den oprindelige skabning som monolingval latinordbog, Labarre 1975). Desuden ligger Calepinus til grund for Poul Jensen Coldings store *Etymologicum Latinum* 1622. Men Pedersens bearbejdning lader alligevel en del tilbage at ønske, fx har han flere steder misforstået Calepinus, og hans danske modsvarigheder er af og til oversættelser af de latinske forklaringer, ikke egentlige danske ækvivalenter (jf. Haastrup 1988). Det er nok mest oplagt at Aarhus' håndskrevne lister er et originalt arbejde – i det omfang leksikografiske arbejder, der jo altid har indebåret en udnyttelse af forgængere, kan betegnes som originale. Hvilke ordbøger han har udnyttet og hvordan han har bearbejdet dem, kan man kun spekulere om, snarest har han trukket på kontinentale værker. Men i det omtalte bibliotekskatalog er også optaget to af de ovenfor nævnte danske ordbøger, vel at mærke ikke Pedersens, men Smiths fra 1563 og Hingelbergs fra 1576. Det er muligt at allerede Aarhus har ejet disse bøger, men det kan ikke vides; i kataloget er mellem dem optaget to bøger udkommet efter hans død. Det drejer sig om to udgaver af samme ordbog:

Brevis Nomenclator Hadriani Junij, Haf. 1596

Brevis Nomenclator Had. Junij. Haf. 1601

(RA-katalog, s. 93v).

Med katalogets "Brevis" betegnes at der er tale om uddrag, nemlig af Hadrianus Junius' *Nomenclator omnium rerum propria nomina variis lingvis explicata indicans* – en af de mest indflydelsesrige ordbøger i 1500-tallet. Ingen af de to udgaver kendes i dag, de er sandsynligvis blevet slidt op i skolerne.

I katalogets første post er noget slettet der *kan* være ”Resenij”, og det passer med hvad vi ellers ved om bogen, nemlig at Hans Poulsen Resen (1561-1638) netop i 1596 (3. maj) fik kongeligt privilegium for seks år på udgivelsen af *Brevis nomenclator Hadriani Junii cum utili appendice pro pueris* (KancBrev). Udga- ven af Hadrianus Junius’ ordbog skal dels ses i lyset af Resens pædagogiske interesser, dels i lyset af de sprogvitenskabelige interesser han har næret; et håndskrevet ”Lexicon etymologicum Lingvæ Danicæ” er gået tabt, og han har stillet materiale til rådighed for Poul Jensen Coldings ordbogsarbejde (jf. ndf.).

Helt tabt er Resens bearbejdning ikke. I hvert fald et eksemplar (men måske heller ikke flere) af en udgave fra 1624 er kendt og beror i Det Kongelige Bibliotek. Dens titelblad lyder:

Epitome Brevis Nomenclatoris Hadr. Junii, &c. Cum utili Appendicula pro Puerulis. F
A B. Minora facilius minores percipiunt. En tibi, parve puer, breviter, repetenda sub-
inde, Nomina cum verbis, particulasque damus. M. DC. XXIV. Cum Gratia & Privile-
gio. HAFNIE, Apud Salomonem Sartorium.

Hvordan forholder Epitome sig til Hadrianus Junius’ værk?

Junius’ ordbog oplevede en meget stor udbredelse med nye oplag og reviderede versioner på flere sprog (Se den udførlige oversigt i Claes’ bibliografi (Claes 1977) og den argumenterede fremstilling hos Müller 2001 kap. IV). Det er derfor langt fra sikkert at det er førsteudgaven, Resen har lagt til grund, selvom eksemplarer af denne kendes i Danmark, fx fra Lemvigs katalog. Men uanset hvilken konkret bog Resen har haft for sig, er der ingen tvivl om at Junius’ ordbog er det grundlæggende forlæg. Der er derfor god grund til at opholde sig lidt ved denne.

Hadrianus Junius selv havde berøring med Danmark, uden det dog har influeret på den danske bearbejdning. I midten af 1560’erne var han kortvarigt i København som medicinsk professor og livlæge for Frederik II (Rørdam 1869-1872: 567ff.). Junius befandt sig ikke godt i København og rejste i 1565 tilbage til Haarlem for at blive stadslæge og latinskolerektor. Kort efter – i 1567 – udkom altså hans *Nomenclator*, og han har muligvis arbejdet på dette værk i København. Junius døde i 1575.

Bogen var ikke hans første leksikografiske bedrift: allerede i 1548 havde han i Basel udsendt et *Lexicon Graeco-latinum* (ny udgave: Basel 1557). Og disse to hellige sprog indgår også i *Nomenclator*, latin som kildesprog. Men de suppleres af ækvivalenter på tysk, nederlandsk, fransk, italiensk, spansk og engelsk, dog således at ikke alle sprog er repræsenteret i samtlige artikler; sjældnest er engelsk.

Rækkefølgen af sprog, og omfanget af deres brug afspejler nok i nogen grad magt- og handelsforhold i samtiden. Nederlandske (hos Hadrianus angivet ved siglen *B.* 'belgisk') synes at være anvendt som målsprog i alle artikler. I denne polyglotte forsamling lyser det tredje hellige sprog, hebraisk, ved sit fravær. Men det hænger sikkert sammen med interessen for de levende sprog der også kommer også til udtryk i en anekdote der fortælles om Junius:

Johannes Sambucus (...) ondernam eene reis naar Holland, alleen met doel om *Junius* te zien en met hem in kennis te geraken; toen hij deswege te Haarlem gekomen zich aan het huis van Junius vervoegde, en op zijne vraag naar dezen ten antwoord ontving, dat hij niet te huis was, maar zich op eene plaats bevond, waar de handwerkslieden des avonds plegen bij een te komen, werd zijne verontwaardiging daarover zoo zeer opgewekt, dat hij besloot den volgenden dag, zonder *Junius* zelfs gezien te hebben, de terugreis weder aan te nemen. En waarom bezocht deze nu die bijeenkomsten der werklieden? Omdat hij geene moeite spaarde voor de zamenstelling van zijne *Nomenclator*, zoo dat hij zich niet schaamde met kunstenaars en handwerkslieden een gesprek aan te knoopen, ten einde de ware namen van zaken en werktuigen, in hun bedrijf gebruikelijk, te leeren kennen (van der Aa 1860: 241).

For en moderne bevidsthed er historien måske ikke videre morsom, men når den ses i forhold til renæssancens stadige orientering mod og seen op til antikken i alt fra lærde til tekniske forhold, er den tankevækkende. Junius udførte – hvis anekdoten taler sandt – feltarbejde blandt meddelere, mens hans samtidige fandt disse i gamle skrifter. Jakob Madsen Aarhus giver udtryk for samme indstilling til fagterminologien i en retorisk lærebog fra 1589 (Skautrup 1931: 97).

Efter førsteudgaven 1567 fulgte meget hurtigt bearbejdnings på en lang række sprog. I sin oversigt over tyske ordbøger i 1500-tallet har Peter O. Müller kaldt *Nomenclator* "das einflußreichste Werk innerhalb der Sachgruppenlexikographie des 16. Jahrhunderts" (Müller 2001: 349), og de tematiske ordbøger (sagordbøger) havde netop en blomstringstid i 1500-tallet. Den danske bearbejdning af værket understreger denne udbredelse. Men den viser også at udbredelsen ikke kun har haft form af ajourførte og supplerende optryk, men også af beskæring og tilpasning; bogen er blevet omplantet fra et lærd europæisk miljø til danske skolestuer. Af den mere berømte nederlandske filolog Justus Lipsius er Hadrianus Junius ellers blevet kaldt den lærdeste nederlænder siden Erasmus (Brugmans 1927: 693), og hans ordbog lever op til denne betegnelse – som allerede de mange sprog antyder. Der er tale om et stort værk, delt i to bøger, i alt omfattende 85 kapitler. Ordbogsdelen fylder 570 sider i den lille tykke bog, og hertil kommer mange og udførlige udenværker bl.a. en oversigt over citerede forfattere, en over diskuterede steder hos en række af disse, en kapiteloversigt og en liste med forkortelser og et register (66 sider á tre spalter).

Epitome er i 1624-udgaven en lille bog på 96 upaginerede sider; der er meget få udenværker, men man bemærker et dansksproget kapitelregister bagerst. I 1500-tallets tematiske ordbøger gives også gerne en kapiteloversigt, men der udelukkende på latin. Det bemærkes også at Junius' omfattende latinske ordregister – en læserservice i meget store tematiske ordbøger – ikke findes hos Resen.

Selve ordbogsdelen er inddelt i 44 kapitler. Allerede fra første kapitel viser Epitome sin forbindelse til Hadrianus Junius: Det første kapitel er ”Om Bøger og det som brugis til Bøger”. Mens hovedparten af de tematiske ordbøger indledes med Gud, er det et nybrud ved Junius' *Nomenclator* at den tager udgangspunkt i bøgernes verden, som grundlag for elevernes læring. Junius' struktur udkonkurrerer aldrig *De Deo*-traditionen, men Junius' enorme indflydelse sætter sig også spor i andre ordbøger; i Danmark bl.a. i Daniel Matras' ordbøger (jf. ndf.). Hverken i Resens eller Matras' versioner overtages Junius' pædagogisk-filosofiske argumentation for strukturen.

Det er altså en omfattende reduktion Resen har foretaget, og den har ikke blot ramt antallet af sider og kapitler, de enkelte oplysninger i hver artikel er også blevet begrænset til et minimum: latinske og danske opslagsord. Den første artikel kan illustrere forskellen:

LIBER dictus à libro, qui cortex est arborum interior tenuiorque, cui olim animi concepta inuare solebant. **C**ODEX ab arboris trunco, unde efformabantur tabulæ ceratæ. Codicē plurium tabularum coniunctionē Nonius exponit, βίβλος, λίσος, γράμμα Plutar. AL. Buch. BEL. Boeck. GAL. Livre. ITAL. LIBRO. ANGL. à boec.

Liber Boog

Det er åbenlyst at Resen ikke har fundet Junius' mange andre oplysningstyper (etymologi, ækvivalens på andre sprog og klassikerhenvisninger) relevante for en skolebog, og heri har han nok valgt ret.

Artikelrækkefølgen er naturligvis påvirket af de mange udeladelser og af at Resen har grupperet synonymer. Men selv med forbehold herfor, må det konkluderes at Epitomes rækkefølge ikke svarer til *Nomenclators*. I det første kapi-

tel er de enige om de første fire artikler: *Liber*, *Libellus* (hertil har Nomenclator en række forbindelser der er optaget som artikler), *Volumen* og *Volumen papyraceum*. Men efter dette ord – der betegner mængdeenheden bog (et antal ark) – har Epitome ikke ulogisk ”*Plagula Arck Papiir*”, et ord der ikke optræder i Nomenclators bog-kapitel. Noget lignende gør sig gældende med ”*Epitome Extract*” som den danske ordbog dårligt kunne undvære. Man må nok konkludere at den overordnede plan med kapitlet er fælles for de to bøger, men at den konkrete udfyldning afviger i detaljen. Samme resultat giver en stikprøvesammenligning af kapitlerne om bonderedskaber, våben og metaller og sten. Det er muligt at uoverensstemmelser med hensyn til rækkefølge og artikelforråd afspejler at Resen har benyttet et senere oplag end førsteudgaven (som min kollokation bygger på), men det er lige så sandsynligt at de – der er få og små – er fremkommet i forbindelse med hans arbejde.

At Resen har udført en egentlig redaktion, bliver også klart når man betragter et appendiks på otte kapitler der ikke findes hos Junius. Tillægget rummer bl.a kapitler med sted-, personnavne, adjektiver og verber. I modsætning til hoveddelen er de fleste af disse kapitler alfabetisk ordnede, mens afsnittet om talord har sin egen naturlige orden, og det korte om pronominer halvvejs grammatisk orden.

Både på mikro- og makroniveau har Resen altså bearbejdet Junius' tekst. Og det er et tilbagestående spørgsmål hvorfra det supplerede materiale (og navnlig det danske ordstof) kom.

Epitomes indflydelse

Latinskolerne

Vi ved at eleverne i Aalborg skole i 1587 måtte afskrive Hadrianus Junius' ordbog efter diktat – fordi skolen ikke havde råd til at give dem et eksemplar hver. Omvendt ved vi at i hvert fald Vordingborg skole i 1617 havde økonomi til det (Jensen 1982: 92). Sandsynligvis er der i begge tilfælde tale om uddrag af Junius' ordbog, men det er muligt at det netop er Resens initiativ der har muliggjort at Vordingborgskolen har haft råd; Aalborgskolen kan måske have været henvist til dyrere udenlandske udgaver.

Ordbogstraditionen

Den mest lærde af de bevarede danske ordbøger fra 1500-tallet, Mads Pors' fra 1594, udmærker sig ved en interesse for modersmålet der særligt kommer til

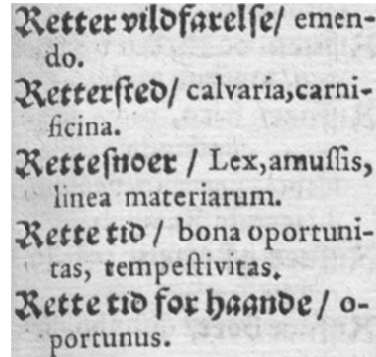
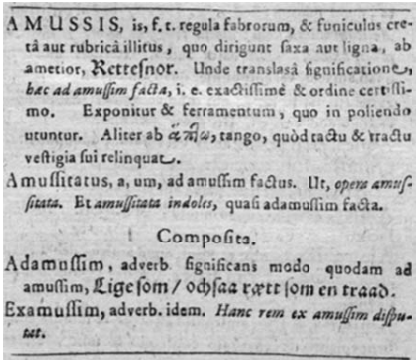
udtryk i et dansk ordregister. Der er meget store forskelle mellem Epitome og Pors' værk, men på netop dette punkt er der berøringspunkter. I Pors' ordregister og Epitomes dansksprogede kapiteloversigt ligger kimen til tematiske ordbøger der kan anvendes med mere end ét kildesprog (jf. Hannesdóttir 1998: 56). Epitome indeholder heller ingen eksempler på at det andet af to latinske synonymmer blot gengives med *item* på dansk – et ord der jo er meningsløst som dansk kildesprogsindgang, men meget hyppigt i de ældre ordbøger. Det er altså muligt at Resens bearbejdning er blevet brugt med læseretningen højre-til-venstre som dansk-latinsk ordbog selvom typografien ikke har understøttet en sådan brug.

Den 1. juli 1619 skrev Christian IV til Fyns biskop, rektoren og konrektorren i Odense om grundlæggelsen af nye akademier og stiftsskoler og en deraf opstået mangel på skolebøger. De tre blev – i samarbejde med bl.a professor Jens Dinesen Jersin – pålagt at udarbejde en lang række skolebøger (KancBrev). Det umiddelbare resultat heraf blev Jersins latinske grammatik (se om denne og Resens reaktion Jensen 1982).¹ Det oplagt at sætte to privilegier fra 26. februar 1620 i forbindelse med dette pædagogiske tiltag; denne dag fik nemlig ikke blot rektoren i Haderslev Johannes Egnotus et 10-årigt privilegium på et *Dictionarium Latino-Danicum* der synes tabt, Poul Jensen Colding fik også 15 år på det der to år efter udkom med titlen *Etymologicum Latinum*. I det hele taget kan man konstatere en opblomstring af ordbogsudgivelser i 1620'erne, målt i antal, kvalitet og diversitet.

Hovedparten af 1500-tallets ordbøger er billigt trykte sager til brug i skolerne, med den yngste, Mads Pors', som undtagelsen der bekræfter reglen. Pors' bog er et værk på højt akademisk niveau og med internationale præentioner; bogen blev trykt i Frankfurt og har latinske, danske og græske modsvarigheder og klassikerhenvisninger i hver artikel. Denne lærde linje videreføres siden af Poul Jensen Colding hvis *Etymologicum Latinum* (Rostock 1622) er den indtil da største ordbog på dansk grund. Linjen løber videre gennem 1600-tallet med flere meget lærde ordbøger der inddrager stadigt flere sprog. Men ved siden af disse ordbøger har der stadig været behov for simple ordbøger til den elementære latinundervisning. Colding selv leverede en vending af sit værk, og gav resultatet titlen *Dictionarium Herlovianum* (Kbh. 1626). Allerede af titlerne

¹ Jens Dinesen Jersins lille latinske grammatik, *Epitome Grammaticæ Latinæ* udmærker sig som den første latingrammatik på dansk, og ikke blot forklares de latinske former på dansk, modersmålet inddrages også illustrativt: "Nomen kalder du saadant et Ord/ som du siger een eller eet for i Dansken *ut Deus* En Gud/ *Panis* et Brød/ *Bonus* En Goed" (s. A1r).

fremgår den store forskel mellem de to (*Herlovanum* sigter til skolen Herlufsholm hvor Colding var forstander 1622-1631). Begge var nok henvendt til skolerens latinundervisning. Men den første er et lærd, europæisk orienteret værk der grupperer sammensætninger og afledninger under et grundord; *Dictionarium Herlovanum* er en hjælp til begyndere. Et eksempel viser forskellen:

Som nævnt er der en direkte forbindelse mellem Resen og Colding. Det fremgår af fortalen til 1622-ordbogen hvor Colding takker Resen for lån af materiale:

Men en anden ting der i høj grad hjalp, var et initiativ fra den altid årvågne biskop over Sjællands stift hr. dr. Hans Resen, der, som den støtte han er for skolerne, og som den store elsker og dyrker af modersmålet han er, havde påbegyndt og næsten færdiggjort tre temmelig store bind af denne slags. Dem gav han mig mulighed for at bruge så jeg når der var mulighed for det, kunne supplere mit eget materiale fra dem, hvilket jeg åbent erkender at jeg har gjort, og jeg skal her offentligt udtrykke min gæld til ham. Hvis jeg med mit værk gør mig fortjent til fædrelandets tak, er det mit ønske og min agt at den skal deles med ham (Colding 1622: (:):2r; Peter Zeebergs oversættelse, renæssancesprog.dk).

Ikke langt fra Coldings Herlufsholm, på ridderakademiet i Sorø, tiltrådte i 1624 franskmænd Daniel Matras (som den første) stillingen som professor i fransk og italiensk.² Til den ende har han udgivet en række bøger som hjælpemidler for den studerende ungdom. Kendtest er måske hans ordsprogssamling, men også grammatikker over fransk og italiensk og tre ordbøger er overleveret fra

² Daniel Matras og hans forfatterskab er behandlet af Iver Kjær i efterskriften til udgaven af Matras' ordsprogssamling, Kjær 1981. Biografi og bibliografi findes desuden i Matras 1950.

hans hånd. Disse tre er: en lille fransk-dansk (1628), en lille fransk-latinsk (1635), og en stor fransk-tysk-italiensk-dansk ordbog (1643). Også disse ordbøger er blevet hårdt slidt, og i hvert fald det sidste årstal gælder ikke en førsteudgave. Allerede før 1625 synes Matras at have udgivet en latinsk-italiensk-fransk-tysk ordbog, en sådan henviser han til i en fransk-italiensk grammatik fra dette år, og øjensynligt ligger den til grund for 1643-ordbogen (jf. Kjær 1981: 283).

De to ordbøger med dansk målsprog er (som ordsprogsamlingen) tematisk ordnede,³ men det er navnlig den lille fra 1628 der påkalder sig opmærksomhed i forbindelse med Hadrianus Junius. Den store indskriver sig i *De Deo*-traditionen og har først et kapitel om Gud, den lille indledes derimod af et kapitel *De Livres, & de leurs appartenances*. Allerede heri mærker man Junius' indflydelse, og når man hertil bemærker at den lille bog er trykt hos Salomon Sartor, er det oplagt at forvente at Resens oversættelse har dannet baggrund for Matras' danske modsvarigheder. I fortalen til ordbogen skriver Matras at han har haft brug af en ung vens hjælp til disse modsvarigheder, selv har franskmanden på dette tidspunkt ikke lært nok dansk til at kunne (jf. Kjær 1981: 283). Det er vel ikke urimeligt at forestille sig at denne ven har skelet til *Epitome*.

Ordbogens makrostruktur stemmer ganske godt overens med *Epitomes*; der er enkelte forskelle der som regel består i at *Epitome* behandler flere emner under ét kapitel, mens Matras fordeler materialet på flere. Denne overensstemmelse rækker til *Epitomes* appendiks med bl.a. funktionsord og *proprier* (fra kap. 37). Appendikset er alfabetiseret efter latinen og det er muligvis dette forhold der har fået Matras til at opgive rækkefølgen for at behandle disse ordgrupper efter sit eget system (og alfabetiseret efter de franske opslagsord).

Matras medtager et langt større ordforråd end *Epitome*, og selvom det er fristende at se Sartor som bindeleddet mellem de to bøger, er det muligt at Matras har ekstraheret sine franske opslagsord fra en uforkortet udgave af *Nomenclator*. I betragtning af Matras' ufuldstændige danskundersøgelser kan kildeforholdet til hans ordbøger fortjene en grundigere undersøgelse end her kan gives. Foreløbig kan et uddrag af kapitlet om mennesket og dets legeme illustrere hans plusstof (fra *Nomenclator* medtages kun de latinske opslagsord):

³ Heller ikke den fransk-latinske ordbog har alfabetisk makrostruktur. Bogens franske titel lyder in extenso: *Dictionnaire François-Latin, Distribué en xv. Observations, Esquelles sont representez tous les Mots François qui descendent de la langue Latine*. Den første observation lyder: "A, finale in Dictionibus Latinis, vertitur in E, in Gallicis" (s. 1) og hertil føjes en alfabetisk og meget nøgen ordliste med franske og latinske versioner af samme ord.

Nomenclator 1567	Epitome 1624	Matras 1628
<i>Cor</i> <i>Præcordia</i>	<i>Cor</i> Hierte	<i>Le coeur, ou cueur.</i> Hierte. <i>Je vous remercie de bon coeur.</i> Jeg tacker eder storlig/ hiertelig. <i>Apprendre par coeur.</i> At lære vden ad. <i>*Il le dit de bouche, Mais le coeur n'y touche.</i> Hand siger det vel med Munden/ men hand tencker dog andet i hiertet. <i>Au fin coeur d'hyver.</i> Mit i Vinteren. <i>Au coeur de la France.</i> Mit i Franckerig. <i>Le choeur d'une Eglise.</i> Koor vdi Kircken. <i>Enfants de choeur.</i> Capellebørn/ Børn vdi Sangeriet.
<i>Pulmo, pulmones</i> <i>Septum transuersum</i>	<i>Pulmo</i> Lunge	<i>Vn poulmon.</i> En Lunge
	<i>Anhelitus</i> Aande	<i>L'haleine.</i> Aande. <i>Vn homme qui a courte haliene.</i> En som haf- fuer en stacket Aande. <i>L'haleine luy pût.</i> Hans Aande lufter ilde.
<i>Mamma, mamilla, vber</i> <i>Sinus mammarum, vber</i>	<i>Mamma</i> Patte	<i>Vne mammelle.</i> Patte/ Spenne. <i>Les tetons d'une fille.</i> En Jomfrues Patter.
<i>Papilla</i>	<i>Papilla</i> Pattevorte	<i>Le bout de la mamele, ou le tetin.</i> Patte vorte.
<i>Iris</i>		
<i>Ventriculus</i> <i>Ventriculi os</i> <i>Ventriculi fundus</i>	<i>Ventriculus</i> Mave	<i>L'Estomach, & le petit ventre.</i> Maffue. <i>Vn estomach d'austruche qui digere le fer.</i> En haard oc sterck Maffue/ som kand fortære Jern som en Struß. <i>Vn bon estomach qui digere bien les viandes.</i> En god oc sund Maffue/ som vel kand for- døye spisen.

Det er tydeligvis navnlig fraseologi, Matras har suppleret med; hans interesse for ordsprog er som sagt bevidnet fra andre skolebøger (jf. Kjær 1981).

De mest indflydelsesrige ordbøger i 1600-tallet skyldes vel nok Stephan Johannes Stephanius (1599-1650), og også de indskriver sig i den tematiske tradition. Stephanius kom som barn til Sorø skole i 1608 – for tidligt til at have kendt Matras. Og han dimitterede fra Herlufsholm 1615 – syv år før den første af Coldings ordbøger. Hans leksikografiske produktion omfatter to værker: en mindre, basal ordbog og en større, mere avanceret i to dele (nomina og verber)

der konsekvent har klassikercitater; den lille rummer blot latinske og danske modsvarigheder. De to værker bærer næsten samme titel og det er vanskeligt at holde dem ude af hinanden. Ved siden af ordbøgerne omfatter hans sprogpædagogiske forfatterskab samtaleøvelser, også til den videregående latinundervisning. Hans sprogpædagogiske indsats viste sig meget indflydelsesrig, og hans system brugtes langt op i 1700-tallet.

Stephanius' ordbøger er *De Deo*-ordbøger, og hermed kan Epitomes indflydelse siges at være slut. En indireket indflydelse er dog mulig. En notits i Peder Syvs *Danske Boglade* vidner om at Viborgrektoren Villads Nielsen Brøns har samlet kritiske kommentarer til Junius' værk (det fremgår ikke om det gælder en dansk bearbejdelse), og at disse har været udnyttet af Stephanius (Suhm 1780: 96).

LITTERATUR

Håndskrift

Rigsarkivet. 265 Københavns Universitet, Universitetsbiblioteket. Kataloger over Universitetsbibliotekets samlinger 1603-1603 (Katalog over Anders Lemvigs bibliotek dateret 1603).

Tryk

van der Aa, A.J., 1860: Biographisch Woordenboek der Nederlanden. Udg. af K.J.R. van Harderwijk. Bd. 9. Haarlem.

Andersson, Henrik, Ebba Hjorth og Merete K. Jørgensen, 1997: Man skal ikke give bagerbørn hvedebrød. En artikel om leksikografisk brødarbejde. I: Fl. Lundgreen-Nielsen mfl. (red.), *Ord, Sprog oc artige Dict. Et overblik og 28 indblik 1500-1700*. Festskrift til Poul Lindegård Hjorth, Kbh. s. 101-114.

Birket Smith, Sophus, 1882: Om Kjøbenhavns Universitetsbibliothek før 1728, især dets Håndskriftsamlinger. Kbh.

Brugmans, H., 1927: Junius (Hadrianus) . I: *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*. 7. del. Leiden, sp. 692-694.

Claes, Franz, 1977: *Bibliographisches Verzeichnis der deutschen Vokabulare und Wörterbücher, gedruckt bis 1600*. Hildesheim.

Hannesdóttir, Anna Helga, 1998: *Lexikografihistorisk spegel. Den enspråkiga svenska leksikografins utveckling ur den tvåspråkiga*. Göteborg.

Hastrup, Niels, 1988: When 'interpretamenta' are translated instead of 'lemmata' or 'Around' af Vicious Circle in *Vocalubarium[!] ad usum Dacorum (1510)* by Christiern Pedersen. I: Graham D. Caie og Holger Nørgaard (red.), *A literary Miscellany Presented to Eric Jacobsen*. Kbh. s. 353-366.

Jensen, Kristian, 1982: *Latinskolens dannelse. Latinundervisningens indhold og formål fra reformationen til enevælden*. Kbh.

Junius, Hadrianus, 1567: *Nomenclator omnium rerum*. Antwerpen (faksimileudgave: Georg Olms Verlag Hildesheim. New York 1976). [Nomenclator]

- KancBrev = Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold. Kbh. 1887 ff.
 Kjær, Iver, 1981 (udg.): Daniel Matras: Proverbes. Kbh. (= Danmarks gamle Ordsprog V).
- Labarre, Albert, 1975: Bibliographie du Dictionarium d'Ambrogio Calepino (1502-1779). Baden-Baden.
- Matras, Christian, 1950: Ættmenn uttanlendis, i: Útiseti, Árbók Føroyingafelags, s. 78-99.
- Müller, Peter O., 2001: Deutsche Lexikographie des 16. Jahrhunderts. Konzeptionen und Funktionen frühneuzeitlicher Wörterbücher. Tübingen.
- Resen, Peder Hansen, 1685: Petri Johannis Resenii Bibliotheca Regiæ Academiae Hafniensi donata cui præfixa est ejusdem Resenii vita. Kbh.
- Rørdam, Holger Fr., 1869-1872: Københavns Universitets historie i Kong Frederik den Andens tid (1559-1588) [=Københavns Universitets historie fra 1537 til 1621, bd. 2] Kbh.
- Skautrup, Peter, 1931: Jacob Madsens dansk. I: Christen Møller og Peter Skautrup (udg.), Jacobi Matthiæ Arhusiensis (Jacob Madsen Aarhus). De literis libri duo. bd. 2, Århus, s. 69-98.
- [Suhm, P.F.] 1780: Bidrage til den Danske Bog-Historie, af Hr. Peder Syvs Danske Boglade, i: Samlinger til den Danske Historie. 1. bind, 2. hæfte. København, s. 89-104.

Simon Skovgaard Boeck

Nordisk Forskningsinstitut og Det Danske Sprog- og Litteraturselskab
 ss@dsl.dk